

VIENTISINIO SAKINIO NUOLAIDOS SANTYKIAI

VYTAUTAS BŪDA

0. Įvedamosios pastabos

0. 1. Loginis nuolaidos santykio pamatas yra vienas kitą atmetančių arba vienas kitam realizuotis kliudančių [Enzyklopädie, 1970, p. 968; Schendels, 1979, p. 373] tikrovės reiškinių priešpriešinimas. Tuo būdu pasakoma, kad vienas iš jų egzistuoja, nors negalėtų egzistuoti, jei egzistuoja kitas. Tatoi visiškai priešinga priežasties arba sąlygos santykiams, kuriais pasakomi vienas nuo kito priderantys, be vienas kito egzistuoti negalintys reiškiniai. Šie santykiai mūsų kalboje reiškiniai ne tik specializuotais semantiniais jungtukais, bet ir tarinių formomis (teigimu ir teigimu arba neigimu ir neigimu): 1. Kad(angis) nerūgo, tai ir *nekepė* PPr 365. Jei norėsi, tai ir *turėsi* PPr 192.

Čiutuotų pavyzdžių priežasties ir sąlygos jungtukų pakeisti nuolaidos jungtuku neįmanoma (\neq *Nors norėsi, bet turėsi*)¹. Tai padaryti būtų galima, jei pagrindiniu ir šalutiniu dėmeniu pasakyti veiksmai būtų visiškai priešingi² vienas kitam (: *Iš nerūgusio nekepama, norintis tūri, o štai dabar išeina atvirkščiai*). Toks priešingas santykis galimas išreikšti teigimo ir neigimo priešpriešinimu, kurį atitinka ir tam tikras semantinis ženklas — nuolaidos jungtukas: 3. Nors nerūgo, bet *kepė*. 4. Kad ir norėsi, bet *neturėsi*. Arba: Kad ir norėsi neturėti, bet *turėsi*.

Taigi nuolaidos ir jos padarinio santykis yra atvirkščias priežasties ir sąlygos santykiam ne tik reikšme, bet ir gramatine leksine išraiška. Todėl toji sąlyga arba

¹ Ženklas \neq reiškia sistemoje neįmanomą konstrukciją. Vientisinio sakinio nuolaidos ir jos padarinio santykis straipsnyje pamatuojamas galėjimu į tiriamas konstrukcijas įterpti nuolaidos prijungiamųjų sakinių sandaros elementus. Toks medotas mūsų sintakse nėra naujovė. Plg. [Jablonskis, 1957, p. 484].

² Taigi nuolaidos, sąlygos, priežasties ir padarinio santykio ištaka yra ta pati — tam tikros semantikos žodžių gretinimas. Tačiau nuolaidos santykiai yra kitų dviejų santykių priešybė, bet katrų — ligi šiol kalbininkai nėra priėję prie bendros nuomonės. Plg. [Enzyklopädie, 1970, p. 960; Лавров, 1941, c. 19; Валгина, 1971, c. 47; Васильева, 1965, c. 4; Крючков, Максимов, 1969, c. 116; Зилдер, Строева, 1941, c. 264; Убрятова, 1976, c. 268]. Mat ji gali būti suvokiama tik kaip sąlygos arba priežasties santykio priešybė. Be tos nepasakytos, bet jaučiamos priešybės negalėtų būti nė paties nuolaidos santykio. Ir atvirkščiai — sąlygos ar priežasties santykis nuo nuolaidos santykio priešybės nepridera.

priežastis gramatininkų ir vadinama nieku nuleidžiama [Jablonskis, 1957, p. 508; Meškauskas, 1929, p. 81], nuolaida.

0. 2. Nuolaidos santykiai reiškiami tiek sudėtinio sujungiamuoju, tiek prijungiamuoju [Gramatika, 1976, p. 755 tt., 878 tt.; Васильева, 1965, c. 21; Кухаревич, 1955, c. 3] sakiniu: <...> apsunco nekenčiama našta, o *pamesti negalėjome* LzPR 3 22. 6. Mąstyk nemąstyk, o *čia pinigų nėra* ŽtR 1 384. 7. Nors pikta bobulė, *vis dėlto bijo*, kad jis nepabėgtų namo KrvŠP 187. Antra vertus, jie reiškiami ir savarankiškų sakinių tarpusavio santykiu [Alaunienė, 1978, p. 28]: Valstiečiui sudaryti tiek pinigų buvo sunku. *Ir vis dėlto K. Bogušas* <...> *nustebo, kaip atkakliai valstiečiai siekia mokslo Žemaičių mokyklose* LkšB 413. Pasakomi jie³ dviejų vientisinio sakinio dalių priešprieša [Gramatika, 1976, p. 625; Васильева, 1965, c. 21; Шведова, 1980, c. 161]: 9. Mėnuo šviečia, bet *nešildo* VlčPŽ 29.10. Mandagumu *valgio neuždarysi* PPr 209. 11. Daug nori apžiot, ale *mažai* nukandi PPr 323.

0. 3. Šiame straipsnyje analizuojami vientisinio sakinio nuolaidos santykiai. Išryškėja, kad jiems būtina sugretinti bent du reikšmingos semantikos žodžius, kaip prijungiamajame sakinyje – du dėmenis: 12. Barzdai dar neželiant, *senius mokai* VlčPŽ 8. 13. Kas margas *nerašytas*, kas juodas *nedarytas*? JbRR 1 484. 14. Ir kiaulė *pro kiaulę eidama sukriuksi* PPr 114. Cituotų (12–14) pavyzdžių nuolaidos santykis susidaro iš padalyvine laiko aplinkybe ir tariniu (*barzdai neželiant – mokai*) predikatinio pažyminiu ir tariniu (*margas – nerašytas, juodas – nedarytas*), veiksmiu ir tariniu (*ir kiaulė – sukriuksi*) einančių žodžių sugretinimo.

Taigi vientisinio sakinio nuolaidos santykis reiškiamas kitaip, negu priežasties, tikslo (siekimio), vietos ar laiko santykiai, pasakomi tam tikrais žodžiais, jų formomis ar junginiais, kurie vieni patys, be santykio su kitais žodžiais (plg. 15. *Badu ar šalčiu?* SInt. – Šitaip klausama kokios nelaimės, pvz. griuvimo, priežasties) reiškia priežastį, tikslą (siekimą), vietą ar laiką ir eina atitinkama sakinio dalimi: 16. <...> darbininko vaikai namie badu miršta LzPR 2 72. 17. Dėl vienos žuvies į vandenį nešoks PPr 175. 18. Per didumą truputį sulinkęs ŽtR 1 68. 19. Jau metas eit gultų. 20. Nėr man močiutės kraiteliui krauti JbRR 1 476, 477. 21. Bernas nusivarė ožką, priganė, priganė, vakarop varos namo ŽtR 4 429.

Šiuo atžvilgiu vientisinio sakinio nuolaidos santykis artimesnis sąlygos santykiui, mat šis taip pat gali būti išreikštas ne tam tikra sakinio dalimi (sąlygos aplinkybe), o dviejų įvairiavardžių sakinio dalių sugretinimu: 22. Koja negydoma *neišgis*. 23. Nudurtas *atgyja*, nenudurtas *neatgyja* (apynys) JbRR 1 483.

Jau iš cituotų pavyzdžių (5–14) matyti, jog tam tikri sandaros elementai – visų pirma minėta pradžioje teigimo neigimo koreliacija – ir semantika (priešingos

³ Dėl nuolaidos santykio tarp sakinio dalių (ypač vienarūšių) ir sudėtinio prijungiamąjo sakinio dėmenų plg. [Gramatika, 1976, p. 536 t., 595, 596, 598 tt., 878, ir kt.; Жданов, 1952, c. 27].

reikšmės žodžių gretinimas) yra bendri tiek vientisinio, tiek sudėtinio sakinio nuolaidos santykiams.

Nuolaidos santykį labai dažnai reiškia vientisiniai bendrinės, ypač vaizdingos grožinės literatūros, kalbos sakiniai. Dėl savo išraiškiningumo jie paplitę smulkiojoje tautosakoje (patarlėse, priežodžiuose, mįslėse).

1. Nuolaidos santykis be leksinio ženklo

1. 1. Palyginti menkai tesugramatintas dalyvinės, pusdalyvinės, padalyvinės (toliau apibendrinamai – dalyvinės) sakinio dalies ir tarinio nuolaidos santykis, jei jokių specializuotų priemonių, išskyrus poziciją, ir ypač jokių žodelių nėra:

1. Našlaičio galva *glūdi* nešukuota NS 1317. 2. Juodasis varnelis tas *juodas* ne dažytas KlvD 160. 3. *Paskyniau* rūtelę nepražydu s, *išleidau* dukrelę n' užaugusią JškSD 2 141. 4. Džiugas <...> *galvoja*, nieko nesugalvodamas CvrR 5 54. 5. <...> *eini* nepaaidamas KrvŠP 273. 6. Į tokį purvyną apsiavus *negalima išbristi* ŽtR 2 95.

7. *Nesidžiauk radęs, neverk pametęs*. 8. *Nesidžiauk giriamas, nenusimink peikiamas* PPr 218.

Nuolaidos santykis kyla visų pirma todėl, kad gretinami įvairūs antonimai. Nuolaidą dažniau (bet plg. 6) reiškia postpozicinis (pa)dalyvis – dažniau neigiamas (1–5), rečiau teigiamas (6–8) predikatinis⁴ pažymynys. Ir atvirkščiai – nuolaidos padarinį reiškiantis žodis esti dažniau teigiamas (1–5), rečiau neigiamas (6–8). Nuolaidos santykis čia neišnyktų ir nepakistų to santykio narių reikšmė, jeigu neigimą (ne pačius veiksmažodžius) ir teigimą sukeistume vietomis. Plg. (3) *Neskyniau rūtelės* [: nors ir] *pražydušios*. Tautologinių pakartojimų (4, 5) neigiamą priešdėlio perkelti į priekinį narį negalima. Plg. [(4) ≠ *Nieko negalvoja sugalvodamas*].

Tą santykį ne visada lemia dalyvinės sakinio dalies ir tarinio leksinės reikšmės priešpriešinimas⁵. Mat kartais jis reiškiamas dalyvinės grupės valdomojo žodžio ir tarinio grupės vardažodžio (9–12) arba dalyvinės grupės vardažodžio ir tarinio (13) santykiu: 9. Kulnis nušalęs, *pirštus trina* PPr 377. 10. Eidamas *vogti, pasiprašė*

⁴ Dėl sąvokos ir termino – [Valeckienė, 1967, p. 107; Ambrazas, 1979, p. 29, 67, 170] 4 ir 5 pavyzdyje pusdalyvis turi ne aplinkybės, o predikatinio pažyminio funkciją, nors šiaip pusdalyviai eina dažniau aplinkybėmis [Valeckienė, 1967, p. 111]. Kursyvu nuo pat straipsnio pradžios skiriamas padarinio, o retinimu – nuolaidos reikšmės sakinio dalys.

⁵ Vienur atitinkamos dalyvinės sakinio dalys laikomos nuolaidos aplinkybėmis – [Jablonskis, 1957, p. 484; Meškauskas, 1929, p. 59]. Joms dar skiriama kitų sintaksininkų ir aplinkybė su prielinksniu *be* [Balkevičius, 1963, p. 22. Bet: Gramatika, 1971, p. 589 ir Gramatika, 1976, p. 83–85, 470]. Naujausiuose ne tik lietuvių kalbos [Gramatika, 1976, p. 505, 536 ir kt.; Gailūnas, Žiugžda, 1970, p. 37–43; Blinkena, 1974, p. 76–83; Mūsų dienu gramatika, 1962, p. 337–372; Pauliņš, 1978, p. 171 t.; Schendels, 1979, p. 286–312; Грамматика, 1954, c. 600] ir ankstesniuose sintaksės darbuose [Žiugžda, 1950, p. 40] ji kaip sakinio dalis ne visada teskiriama. Atitinkamos konstrukcijos dažnai skiriamos tiesiog priežasties, sąlygos aplinkybėms. (Žr. taip pat 2 išnašą.)

padėti PPr 330. 11. Tris skatikus davęs, *dešimtį skaito* PPr 136. 12. Akimirksnių tedirbėjęs, *gavo didelį užmokestį* Sr LKG 3 536. 13. <...> būdami įvairių pažiūrų ir būdų, *susijungėm* VnR 1 212.

1. 2. Kadangi nuolaidos santykiui (žr. 1.1) svarbiausia yra ne priešpriešinamų sakinio dalių gramatinė funkcija, o priešinga žodžių leksinė reikšmė, natūralu, kad jis įmanomas tarp tarinio ir kitų vientisinio sakinio žodžių, reiškiančių priešingas sąvokas.

Daiktavardinio, būdvardinio tarinio sakinių predikatinio centro narių nuolaidos santykis reiškiamas dažniausiai vien jų priešprieša: 1. Ilgas (: Nors ilgas, bet jis) *su galu*, *gilus su dugnu* KrVP 3 189. 2. Molis – mūsų visų *brolis* LTs 5 230. 3. Namai – *pragarai* PPr 147.

Rečiau tai veiksnio leksinės reikšmės priešinamasis santykis su veiksmažodiniu tariniu ir fakultatyvia antrininke sakinio dalimi: 4. Kailiniai (: Nors kailiniai, bet) *krosnies nešildo* LTs 5 230. 5. Dveigys *treigi* (: Nors dveigys, bet [treigi]) *moko*. 6. Kiaušinis *vištą mokina* LTs 5 274. 7. Vyža *batus pergyvena* TŽ 5 623.

O veiksmažodinio tarinio sakiniuose, ypač jei veiksniu ar papildiniu eina dalyvis, priešpriešą galima reikšti ir bendrašaknių žodžių teigimu neigimu: 8. Negiriamas *išgirtas*, nepeikiamas *išpeiktas*. Giriamas *išpeiktas*, peikiamas *išgirtas*⁶.

Tokių gramatiškai (ypač teigimu neigimu) neženkintos nuolaidos sakinių žodžių santykis būna ir dvireikšmis: 9. Dangus (: Nors, arba Kadangi dangus, jis) *brangus* LTs 5 175. 10. Vyža (: Nors, arba Kadangi vyža, bet/tai) *čebatus uždirba* PPr 55.

Nuolaidos santykis tarinį sieja su jo paties grupės daiktavardine ar būvardine antrininke sakinio dalimi (11). Tačiau kartais gretinamas ne paties tarinio, bet dviejų nevienarūšių jo grupės antrininkų sakinio dalių leksinis turinys (12–13): 11. Kur matei, kad iš batų aulo *šaudytų* (: Nors iš batų aulo, bet *šaudo*) PPr 378. 12. Ant alksnio (: Nors ant alksnio, bet) *obuoli rado* LTs 5 284. 13. Iš adatos *vežimą priskaldė* PPr 352. 14. Iš kaktos *sviesto netepsi*. Iš veido *sviesto nesuksi* PPr 150.

Nuolaidą reiškia, kaip matome iš cituotų pavyzdžių, labai pastovios prepozicijos sakinio dalys – veiksnys, antrininkė sakinio dalis, o tarinys – padarinį.

⁶ Vientisinio sakinio dalių santykis gali reikšti ne vien nuolaidą. Tačiau sąlygos ar priežasties santykiui būdingas gretinamų sąvokų artumas, panašumas, net tautologija, kuri gana svetima nuolaidos santykiui: *Mažai skylėi* (: Jei skylė maža, tai ir) *mažo kamščio reikia* TŽ 4 513. Geri vaikai *tėvams paguoda*, blogi *širdį užduoda* PPr 148. Teksto 8 pavyzdyje neigiama ir veiksmažodžio, ir dalyvio, to paties pavyzdžio 2 sakinyje neigiama veiksmažodžio ir teigiama dalyvio forma gali reikšti tik sąlygos santykį: Negiriamą (: Jei negiriamas) *neišgirsi*, nepeikiamą (: jei nepeikiamas) *neišpeiksi*. Giriamo *neišpeiksi*, peikiamo *neišgirsi* LTs 5 275. Todėl ne nuostabu, kad abi tos reikšmės – ir nuolaida, ir sąlyga – gali išsitemti viename sakinyje: *Kvailas* (: Nors kvailas, bet) *marias perbrenda*, (: Jei kvailas, tai ir) *klane prigeria* TŽ 3 385.

Atvirkščias santykis, rodos, nė neįmanomas, nes nuolaida gali reikšti tik žinomą dalyką (reimą), o priešingas jai padarinys – tik naujai patiriamas sužinomas faktas (tai – tarinio, remos funkcija)⁷.

Prielinksnis *be* pats savaime yra tam tikra neigimo forma. Todėl teigiamo tarinio konstrukcijose susidaro savotiška nuolaidos santykiui palanki⁸ veiksmo teigimo ir daikto neigimo koreliacija: 15. *Be akių, be ausų neregį veda.* 16. *Be kojos (neprisimatavęs) pirko batus.* 17. *Svečiai išvažiavo be pietų* LKŽ₁ 1 702.

1. 3. Nuolaidos santykio semantinis ženklas esti įvairiavardžių sakinio dalių, visų pirma veiksnio ir tarinio arba tarinio ir jo grupės antrinės sakinio dalies pažyminiai, pažymins ir aplinkybė: 1. *Mažas grūdelis didžiu medžiu užaugo* (: Nors grūdelis mažas, bet medis didis užaugo. Ir: Nors medis didis, bet iš mažo grūdelio išaugo) ST 519. 2. *Didelė išmintis mažoj galvoj sutelpa* LTs 5 77. 3. *Gerai žentas blogo sūnaus neatstoja* PPr 148. 4. *Maža (viena bobelė) moterėlė visą svieta apdengia (apsiuva).* 5. *Plika panelė visą svieta aprėdo* LTs 5 617. 6. *Menka žolė ilgai žydi* TŽ 5 623.

2. Nuolaidos santykis su leksiniu ženklu

2.1. Iš seno [kaip ir rusų k. и. Plg. Лавров, 1941, c. 116, 117 ir kt.] leksinis vienerūšių ir nevienarūšių sakinio dalių nuolaidos ir padarinio santykio ženklas yra dalelytė (rečiau jungtukas) *ir*. Kaip dalelytė šis žodelis dabar turi pabrėžiamąją, stiprinamąją reikšmę, tokią būdingą niekais nuleidžiamos sąlygos ir jos padarinio santykiui⁹. Šią funkciją ji yra turėjusi turbūt pirmiau, negu radosi jungtukas *nors*, kurio nevartoja Donelaitis [plg. Kabelka, 1964, p. 144]¹⁰, ir pirmiau, negu nuolaidos reikšmę įgijo *kad* ir *jei*, kurie, matyti, tik vėlesniais laikais, proklizėje prišliję prie senovinio nuolaidos santykio ženklo, įėjo į sudėtinius nuolaidos jungtukus *kad ir, jei ir*¹¹. Ir be abejo, naujųjų nuolaidos jungtukų reikšmė galėjo rasti tik iš dalelytės *ir*, o ne iš *kad* arba *jei*.

Nuolaidą dalelytė *ir* iškelia aukščiau už kitus tų žodžių galimus (laiko, predikatinčius, atributinius) santykius ir padaro ją gramatine realybe. Kaip ir sudėtinių jungtukų *kad ir, jei ir, nors (ir)*, šis žodelis, stovintis prieš nuolaidą reiškiančią

⁷ Dėl sąvokų *tema, rema* ir jų pozicijos [Boost, 1956, p. 28, 60, 81; Schmidt, 1966, p. 306; Hermann, 1911, p. 14 t.; Valeika, 1973, p. 36; Marty, 1918, p. 14 t.].

⁸ Dėl neigiamo tarinio susidaro dvigubas neigimas, nebūdingas nuolaidos sakiniams: *Jinai be vyro* (: Jeigu, kadangi be vyro, tai) *nevažiuos* LKŽ₁ 1 701. *Negirk dienos be vakaro* (: nes dar ne vakaras. Plg. *Giria* dieną, nors ir dar ne vakaras) LKŽ₁ 1 702.

⁹ Šį žodelį kaip nuolaidos santykio rodiklį yra pažymėjęs pateiktais pavyzdžiais Jablonskis [1957, p. 484; Otrębski, 1956, p. 362]. Jo kaip dalelytės funkcijos nusakymą žr. [Labutis, 1962, p. 379].

¹⁰ Žinoma, tai nereiškia, jog nuolaidos jungtukas *nors* (jo variantai) esąs radęs tik 18 a. Juk jis yra paliudytas ir Kleino [Grammatica, 1653, p. 142], ir Sirvydo [Dictionarium, 1642, p. 1].

¹¹ Nuolaidos jungtuką *kad ir* bene pirmą kartą yra paminėjęs Ostermejeris [Ostermeyer, 1791, p. 117], *jei ir* – Bekeris 19 a. viduryje [Becker, 1866, p. 51].

sakinio dalį, (retos išimty – 2.5) ypač pabrėžia atvirkštinės sąlygos [Варлакова, 1957, c. 48; Васильева, 1965, c. 4] veiksmą kaip pakankamai stiprų, intensyvių sukliudyti kitam veiksmui, bet jo nesukliudantį (1), pernelyg menką ir silpną, kad būtų pagrindas padariniui, ir vis dėlto juo tampantį (2): 1. Ir gydytojas *nuo rūpesčių nepagydo* KrvP 4 388. 2. Vienas ant visko moja, kitas ir uodus *žaboja* LTs 5 300.

Dar daugiau. Toji dalelytė *ir*, prisišliejusi žodelį *jei*, sukuria naują nuolaidos jungtuką *jei ir*, atitinkantį *nors ir*, *kad ir*. Tačiau juo jungiami labiau vienarūšiai tariniai arba sudėtinio sakinio dėmenys: 3. *Jei ir myli, tyli* trš. 4. *Jei ir kaip prašys, neatsišaukite* OG 449.

2. 2. Jau peržvelgtų (žr. 1.1) konstrukcijų variantas yra proklitinę dalelytę prisišliejusios būdvardinės ir dalyvinės sakinio dalys – predikatiniai pažyminiai, nuolaida santykiaujantys su tariniu. Predikatinio pažyminio pozicija čia kur kas laisvesnė negu konstrukcijų be dalelytės arba konstrukcijų, kurių nuolaida reiškiamu veiksmiu (žr. 2.3): 1. <...> *nepavys* (: *nors jis būtų*) ir *raitas* (: *Ir raitas nepavys*) LTs 5 170. 2. *Bėgi žmogus* ir *nepabėgdamas* KrvŠP 273. 3. <...> ir *neprašytas ateis* PPr 218. 4. Ir suprasdami <...> *retas kas teįstengia juo atsikratyti* MK 77 3 17. 5. Kas moka, tas ir miegojamas *apsiverčia* PPr 371. 6. <...> ir *nenorint juokas kilo* Jrk 52.

2.3. Proklitinė dalelytė *ir* sustiprina įvairių daiktavardinių sakinio dalių leksinę reikšmę kaip nuolaidą. Iš tikrųjų tai yra 1.2 konstrukcijų struktūriniai variantai.

Bent smulkiosios tautosakos nuolaidą reiškiančios sakinio dalies labai pastovi pozicija (plg. 2.2) – kone visada prieš padarinio reikšmės žodį (atvirkščia tvarka – 1): 1. *Žino ir višta* (: *žino, nors ir višta*), kuomet ant laktos lėkti PPr 243.

Priešpriešinamas veiksmiu einančio spalvingos reikšmės daiktavardžio ar kitos kalbos dalies ir tarinio leksinis turinys: 2. Ir gilus *su dugnu*, ir platus *su kraštu* PPr 187. 3. Ir gauruotas *nuplinka*. 4. Ir kvailas *supranta* PPr 351. 5. Ir *žuva ant savęs ponas* PPr 352. 6. Ir *pelė savo urve ginas* LKŽ 4 133.

Tačiau dažniausiai padarinį reiškia ne vienas pats tarinys, bet kartu su kitomis savo grupės sakinio dalimis. Vis dėlto minimaliai nuolaidos ir padarinio santykio konstrukcijai tos antrininkės sakinio dalys nėra būtinos: 7. Rambaus arklio ir rimbas *nepataisys* LTs 5 79. 8. Savam krašte ir žiema *maloni*. 9. Savam krašte ir tvoros *žydi* PPr 144.

Proklitinė dalelytė *ir* priešpriešiais su tariniu statoma antrininkė jo paties grupės sakinio dalis – papildinys, aplinkybė: 10. Ir *žuniui nugrauzto kaulo nemesk* PPr 114. 11. Su pinigais ir velnią *ant stogo užvarysi* LTs 5 183. 12. Mergos lieptas slidus ir – be ledo *paslysta* LTs 5 82.

Jeigu priešpriešiais statomos antrininkės sakinio dalys, veiksnys nuolaidos santykiui esti fakultatyvus¹²: 13. Nuvargęs tai ir ant šiaudo *suklumpa* PPr 272. 14. Zuikis ir lapo *bijo* LKŽ 4 133. 15. Gera audėja ir tvoroj *išaudžia* BtVD 2 280. 16. Nunokęs obuolys ir be vėjo *krinta* Mit 1899 4 331.

Čia itin dažnai priešpriešinami 2 – vienas nuolaidą, kitas padarinį reiškiantys – pažyminiai (17), įvairios kalbos dalys – veiksmazodis ir būdvardis, daiktavardis ir būdvardis. Proklitinė dalelytė *ir* šlyja paprastai ne prie pačios daiktavardinės sakinio dalies, bet prie jos pažyminio (ypač derinamojo): 17. Ir iš didžio debesio *mažas lytus*. 18. Ir mažas kelmas *išverčia vežimą* LKŽ 4 133. 19. Ir geriausią žmogų *yra kas peikia* KrvP 4 377. 20. Ir juodas darbas *žmogų dabina* TŽ 5 598. 21. Ir geriausios tetos *ranka kieta* PPr 150. 22. Ir gera teta – *tai vis ne motina* PPr 149.

Daug retesnė priešprieša tarp tarinio ir nederinamojo pažyminio. Prie šio dalelytė *ir* ne visada šlyja (plg. 25): 23. Kurčiam ir elgetos daina *graži* PPr 378. 24. Ir pono šuo *iš bado ridiką grauzia* PPr 352. 25. Savo namų ir dūmai *saldūs* PPr 145.

2.4. Kaip dalelytės *ir* sinonimas [Žodynas, 1972, p. 215, 427] dalelytė *net* taip pat retkarčiais ženklina vientisinio sakinio nuolaidos santykius: 1. Net pro kapus einant, *neėmė baimė* LKŽ 8 737. 2. <...> jisai net kunigą *pataisė* LKŽ 8 737. 3. Ten jo nepasieks <...> net tėvelio (: nors tėvelio, bet) *sunki ranka* LKŽ 8 737.

2. 5. Dalelytės *ir (net)*, kaip ir dalelytės *vis tiek, vis dėlto* (2), kartais šlyja ne prie nuolaidą, o prie padarinį reiškiančios sakinio dalies. Jos gali būti vienoje konstrukcijoje ir žymėti viena nuolaidos, kita padarinio reikšmės sakinio dalį (3): 1. *Maži šunyčiai* (: Nors *maži šunyčiai*, bet) *ir* (: *net*) *didelius sujauadrina* ST 229. 2. Šiuolaikinė sociologija, pripažindama tam tikrus skirtumus, *čia jokios bedugnės vis dėlto nemato* MG 78 11 34. 3. Ir geriausia anyta *marčioms vis tiek neišitiks* PPr 150.

Jeigu nuolaidą reiškiančio žodžio pažymyns (rodomasis įvardis) su prišlijusia dalelyte *ir (net ir)* pavartojamas inversiškai – po pažymimojo žodžio, tuo pačiu ta inversinė grupė atitenka padarinio reikšmės žodžiui (tariniui). Prie nuolaidą reiškiančio sakinio dalies gali šlyti dalelytė *net* (6): 4. *Jaučiai* (: Nors *jaučiui*, bet) *ir tam* (: *net tam*) *įkyri jungas vilkti* PPr 76. 5. Ministrai, *net ir tie be blato neišmano*, kaip galą su galu sudurti Krč Prg 79 9 14. 6. Net šimtametės senutės, *ir tos ėjo pasėdėti lauke* BlĖA 273.

¹² Šio skirsnio 7–9 ir 13–16 pavyzdyje yra susipynę sąlygos ir nuolaidos santykiai: be veiksmų (7–9), papildinių (10–12) arba aplinkybių (13–16), prisišliejusių dalelytė *ir*, tarp tarinio ir papildinio, aplinkybės ar veiksnio būtų tik sąlygos (priežasties) ir jos padarinio santykis. Plg. [Лавров, 1941, с. 115; Борковский, 1973, с. 208].

2. 6. Nuolaidos (neatitikimo – Piročkinas, 1964, p. 87) santykis įžiūrėtinas ir tarp vienaarūšių tarinių, sudėtinio sujungiamojo sakinio dėmenų, sujungtų jungtukais *ir* (1, 2), *vis tiek* (3), ir tarp nevienarūšių sakinio dalių, sujungtų priešinamuoju *bet, tačiau*: 1. Neturiu sparnų – *ir lakstau*, neturiu rankų – *ir malūnus suku* MštPN 28. 2. Netoli tavęs, *ir nežinau* CvrR 8 50. 3. Plušėk neplušėjęs, *vis tiek špygą gausi* AvžKK 163.

Nuolaida čia reiškia arba liepiamosios nuosakos veiksmazodžiu (jungtukas *nors* ir kt. neįmanomas – 3, 4), arba tiesiogine jo nuosaka (nuolaidą lengvai galima materializuoti – 1, 2, 5): 4. Glostyk šunį, *bet ne prieš šerštį*, kalbėk tiesą ponui, *bet prieš mirtį* PPr 75. 5. (: Nors) Sunkiai, *tačiau atsistojau* Ts 79 246 2.

2. 7. Ypatinga kalbamo santykio išraiška yra specializuoti jungtukai, kuriais jungiami ne tik nuolaidos prijungiamųjų sakinių dėmenys, ne tik vienaarūšės sakinio dalys, susijusios nuolaidos santykiais¹³ (1. Krosnis *nors* nauja, *bet jau suskilusi* ŽtR 1 57), *bet* ir nevienarūšės, nevienvardės sakinio dalys. Dėl jungtuko įprastinės vartojimo sferos, ypač porinių jo variantų sandaros¹⁴ ir visiško identiškumo su jungtukais, jungiančiais sudėtinio sakinio dalis (dėmenis), tie sakiniai savo forma priartėja prie sudėtinių prijungiamųjų nuolaidos sakinių, tačiau jais netampa, nes abu sakinio komponentus sieja ne tik jungtukas, *bet* ir vientisinio sakinio žodžių jungimas – derinimas, valdymas, šlijimas.

Šio skirsnio 2–4 pavyzdys yra 1.1 struktūriniai variantai, tik su formaliai išreikštu nuolaidos santykiu: 2. <...> *nors* ir stipriai saugojamas draugų, *jis neprarado vilties pasprukti* CvrR 5 194. 3. Norint sirgdamas, *jis tačiau ėjo* JbRR 1 484. 4. Kad ir tokius didingus planus mažoj galvelėj brandinant, *vis tiek reikėjo gelbėti* JkKK 536.

Nuo vardažodinių 1. 2–2. 5 skirsnų konstrukcijų šio skyrelio 5–10 sakinius skiriasi tuo, kad jungtukas kalbamu santykiu sieja ne vardažodinę sakinio dalį ir tarinį, o vardažodinę sakinio dalį ir jos pačios pažyminį – derinamąjį (5, 6), prielinksnio valdymo (7) nominatyviniame sakinyje, predikatinį pažyminį (8–10): 5. Kad ir šunio būdoj, *bile savoj* (: būdoj *savoj*) PPr 143. 6. Nors ir su lopu, *bile su savu* LKŽ 8 865. 7. *Namų namučiai*, norint po smilga (: *Namų namučiai* po smilga) PPr 144.

¹³ Plačiau [Gramatika, 1976, p. 599 tt.; Gramatika, 1971, p. 696]. Tik taip ir liko neišspręsta [Gramatika, 1971, p. 76], kam – sudėtiniais prijungiamiesiems ar vientisiniams su vienaarūšiais tariniais (o gal teksto pirmasis pavyzdys vis dėlto tai prijungiamasis sakinyje, o ne vientisinis su vienaarūšėmis sakinio dalimis?) – skirti sakinius, kurių bendras abiem dalims veiksnys tik numanomas: Kad ir smilgeliai, *bet vis nameliai* PPr 143. Kad ir išblukęs, *bet nutukęs* PPr 364.

¹⁴ Dėl porinių jungtukų antrosios dalies *ale, bile, by tik* vietos bendrinės kalbos sistemoje žr. [Patarimai, 1976, p. 18, 47]. Žodynas [1972, p. 11, 80, 849] jų nė nepateikia.

8. *Geresnis tėvas*, kad ir žiaurus (: Geresnis tėvas *žiaurus*), nekaip patėvis PPr 148. 9. Kad ir ant šluotos, *bile važiuotas* (: Ant šluotos *važiuotas*) PPr 364. 10. Kad ir ant kiaulės, *bile raitas* PPr 363.

Daug rečiau specializuotu nuolaidos jungtuku susiejami abu predikatinio centro nariai. Tai 1. 2 skirsnio 1–9 pavyzdžio struktūriniai variantai (žr. taip pat 13 išnašos 1 pvz.): 11. Kad ir uodas, *o arklį iš vėžės išmuša* LTs 5 234. 12. Kad ir musė – *vis mėsa* PPr 364.

2. 8. Pastaba. Nuo 2. 7 konstrukcijų reikia skirti pasakymus, kur žodeliai *nors ir, kad ir*¹⁵ (niekada nesudarantys porų su *bet, o, tačiau*) neturi jungiamosios funkcijos, o tik išskiriamąją reikšmę. Taigi jie yra ne jungtukai, o dalelytės: 1. Rūpinas ir rūpinas pinigų įkišti, kad ir kelias dešimtis ŽtR 1 458. 2. Kiek mokinsys per tam tikrą laiką prisimins žodžių kad ir apie ranką ŽK 220. O druską, kad ir smulkia, kramsoja mulkiai VIKK 49. Ji net nusišypojo nors ir nevilties šypsena LKŽ 8 815.

3. Išvada

3. 1. Lietuvių kalba neturi nuolaidos aplinkybės, kurią sakinio dalių sistemoje būtų galima gretinti su laiko, vietos, priežasties, tikslo aplinkybėmis. Vientisinio sakinio nuolaidos ir padarinio santykiai, labai dažnai gramatinami teigimo ir neigimo koreliacija, dalelytėmis *ir, net*, sakinio dalių pozicija, reiškiami įvairiavardžių ir vienavardžių (vienarūšių) pagrindinių ir antrininių sakinio dalių leksinės reikšmės priešprieša.

Sakiniai su specializuotais nuolaidos jungtukais darosi panašūs į nuolaidos prijungiamuosius sakinius.

ОТНОШЕНИЯ УСТУПКИ В ПРОСТОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

Резюме

В статье рассматриваются отношения уступки в простом предложении литовского языка. Выражается мнение, что в литовском языке нет члена предложения со специальным значением уступительности, подобного обстоятельствам места, времени, причины, цели. Значение уступительности и соответствующие отношения членов предложения создаются противопоставлением лексических значений членов предложения. С этой целью иногда используются определенные служебные слова – частицы и союзы. Важную роль при этом играет сопоставление отрицания и утверждения.

LITERATŪRA

- Alaunienė, 1978 – Alaunienė Z. Sakinių siejimas ir mokinių kalba. – V., 1978.
Ambrazas, 1979 – Ambrazas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. – V., 1979.
Balkevičius, 1963 – Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963.
Becker, 1866 – Der kleine Litauer. <...> von Friedrich Becker <...>. – Tilsit, 1866

¹⁵ Jų tarminis variantas *é* žr. [Zinkevičius, 1966, p. 436]: paveš' man *é* vieną kojelę.

- Blinkena, 1974 – Blinkena A., Čirule Dz., Čirulis K., Freidenfelds I., Moze M. Latviešu valoda 7–9 klasei. – Rīga, 1974.
- Boost, 1956 – Boost K. Neue Untersuchungen zum Wesen und Struktur des deutschen Satzes. – Berlin, 1956.
- Dictionarium, 1642 – Dictionarium trivm lingvarvm, In vsum Studiose Iuuentutis, avctore Costantino Szyrwid. Vilnae, 1642. – Kn.: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. V., 1979, p. 95–658.
- Enzyklopädie, 1970 – Kleine Enzyklopädie in zwei Bändern, Die deutsche Sprache. – Leipzig, 1970, Bd. 2.
- Gailiūnas, Žiugžda, 1972 – Gailiūnas P., Žiugžda J. Lietuvių kalbos gramatika. Sintaksė. – K., 1972, d. 2.
- Gramatika, 1971 – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1971, t. 2.
- Gramatika, 1976 – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1976, t. 3.
- Grammatica, 1653 – Grammatica litvanica <...> in lucem edita à M. Daniele Klein. – Regiomonti, 1653. – Kn.: Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. V., 1957.
- Hermann, 1911 – Hermann A. Die Stellungstypen des lateinischen attributivischen Adjektivums. – Indogermanische Forschungen, 1911, Bd 2.
- Jablonskis, 1957 – Jablonskis J. Rinkiniai raštai, t. 1. – V., 1957.
- Kabelka, 1964 – Kabelka J. Donelaičio raštų leksika. – V., 1964.
- Labutis, 1962 – Labutis V. Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe. – Literatūra ir kalba, 1962, t. 6.
- Marty, 1918 – Marty A. Gesammelte Schriften. – Halle am Saale, 1918, Bd 1, T. 1. Meškauskas, 1929 – Meškauskas P. Lietuvių kalbos sintaksė. – K., 1929.
- Mūsdienu gramatika, 1962 – Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. Sintakse. – Rīga, 1962, sj. 2.
- Ostermeyer, 1791 – Neue littauische Grammatik <...> von Gotfried Ostermeyer <...>. – Königsberg, 1791.
- Otrębski, 1956 – Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego. – Warszawa, 1956, t. 2.
- Patarimai, 1976 – Kalbos praktikos patarimai. – V., 1976.
- Pauliņš, 1978 – Pauliņš O., Rozenbergs J., Vilans O. Latviešu valodas mācības pamatkurss. – Rīga, 1978.
- Piročkinas, 1964 – Piročkinas A. Sujungiamųjų sakinių su jungtukais *ir, o, bet* loginiai-semantiniai santykiai. – Kalbotyra, 1964, t. 10.
- Schendels, 1979 – Schendels E. Deutsche Grammatik. – Moskau, 1979.
- Schmidt, 1966 – Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. – Berlin, 1966.
- Valeckienė, 1967 – Valeckienė A. Predikatyvinis pažymynis kaip atskira sakinio dalis. – Kn.: Lietuvių kalbos gramatinė sandara. – V., 1967.
- Valeika, 1973 – Valeika L. Aplinkybių vieta lietuvių ir anglų kalbose. – Tarybinė mokykla, 1973, Nr. 2.
- Zinkevičius, 1966 – Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. – V., 1966.
- Žiugžda, 1950 – Žiugžda J. Lietuvių kalbos gramatika. Sintaksė. – K., 1950, d. 2.
- Žodynas, 1972 – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – V., 1972.
- Борковский, 1973 – Борковский В. И. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. – М., 1973.
- Валгина, 1971 – Валгина Н. С. Сложноподчиненное предложение в современном русском языке. – М., 1971.

- Варлакова, 1957 – Варлакова Г. С. О значениях уступительности в русском языке. – Известия Крымского пед. ин-та, 1957, т. 26, вып. 4.
- Васильева, 1965 – Васильева А. А. Синтаксические способы выражения уступительности в немецком языке: Автореф. канд. дис. – Л., 1965.
- Грамматика, 1954 – Грамматика русского языка. – Т. 2. Синтаксис. – М., 1954, ч. 1.
- Жданов, 1952 – Жданов Н. А. Придаточные уступительные предложения. – Русский язык в школе, 1952, № 6.
- Зиндер, Строева, 1941 – Зиндер Л. Р., Строева-Сокольская Т. В. Современный немецкий язык. – Л., 1941.
- Крючков, Максимов, 1969 – Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. – М., 1969.
- Кухаревич, 1955 – Кухаревич Н. Е. Сложноподчиненные предложения с уступительной придаточной частью в современном русском языке: Автореф. канд. дис. – М., 1955.
- Лавров, 1941 – Лавров Б. М. Условные и уступительные предложения в древнерусском языке. – М. – Л., 1941.
- Убрятова, 1976 – Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. – Ч. 2. Сложное предложение. – Новосибирск, 1976, кн. 2.
- Шведова, 1980 – Русская грамматика. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М., 1980, т. 2.

SUTRUMPINIMAI

- AvžKK** – Avyžius J. Kaimas kryžkelėje. – V., 1966.
- BlšA** – Andersenai H. K. Pasakos. Vertė J. Balčikonis. – V., 1957.
- BlkvS** – Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963.
- BlRt** – Baltušis J. Rinktinė. – V., 1952.
- BltVD** – Baltušis J. Su kuo valgyta druska. – V., 1972, 1976, t. 1, 2.
- CvrR** – Cvirka P. Raštai. – V., 1949–1957, 13 t.
- CvrR** – Cvirka P. Raštai. – V., 1959, 8 t.
- JbRR** – Jablonskis J. Rinkiniai raštai. – V., 1957, t. 1.
- JkKK** – Jankauskas K. Krito kaštonai. – V., 1959.
- JškSD** – Lietuviškos svotbinės dainos, užrašytos Antano Juškos ir išleistos Jono Juškos. – V., 1959, 2 t.
- Krč** – Mykolas Karčiauskas.
- KrvLŽ** – Krėvė V. Likimo žaismas. – V., 1967.
- KrvP** – Krėvė-Mickevičius V. Patarlės ir priežodžiai. – K., 1934–1938, 7 t.
- KrvRg** – Krėvė V. Raganius. – V., 1958.
- KrvŠP** – Krėvė V. Šiaudinėj pastogėj. – K., 1940.
- LkšB** – Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje. – K. 1970.
- LKŽ** – Lietuvių kalbos žodynas. – V., 1941–1981, 12 t.
- LKŽ₁** – Lietuvių kalbos žodynas. Antras leidimas. – V., 1968, 1969, t. 1, 2.
- LzP** – Lazdynų Pelėda. Raštai. – V., 1954–1955, 7 t.

¹⁸ Vartojami akademinio daugiatominio lietuvių kalbos žodyno sutrumpinimai. Čia pateikiami tik tie, kurių nėra šio žodyno 12 tome [V., 1981, p. V–XX].

- MG – Mokslas ir gyvenimas.
MK – Mūsų kalba.
MštPN – Mašiotas P. Pasakos – nepasakos. Kaunas–Tilžė [be leidimo metų].
SttVK – Simonaitytė I. Vilius Karalius. – V., 1956, 2 t.
Ts – Tiesa.
VclD – Venclova A. Draugystė. – V., 1955.
VclGD – Venclova A. Gimimo diena. – V., 1959.
VlčPŽ – Valančius M. Patarles žemajcziu. – Tilžė, 1867.
VIKK – Valaitis L. Kelmai kelmučiai. – V., 1973.
VnlR – Vienuolis A. Raštai. – V., 1953–1955, 7 t.
ŽK – Žmonės ir kalba. – V., 1977.
ŽtR – Žemaitė. Raštai. – V., 1956–1957, 6 t.

Vilniaus inžinerinis statybos institutas
Rusų ir lietuvių kalbų katedra

[teikta
1978 m. gruodžio 19 d.